

Major Hajnalka

Retorika és szövegalkotás (Csépany Nikoletta)

ELTE EÖTVÖS KIADÓ. TAKÁCS ETEL PEDAGÓGIAI ALAPÍTVÁNY. BUDAPEST. 2015. 339 OLDAL

Fogalmazástanítás retorikai keretben

Major Hajnalka doktori disszertációja az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája Alkalmazott nyelvtudományi programjának retorikai alprogramjában készült, és a Takács Etel Pedagógiai Alapítvány (TEPA) támogatásával adták ki külön kötetben. Az alapítvány 2015-ben indított kiadványsorozatot azzal a céllal, hogy a nevelés-, illetve a nyelvtudomány témakörében írt kiváló doktori disszertációkkal és szakdolgozatokkal ismertesse meg a nagyközönséget. A nevelés- és a nyelvtudomány kapcsolata utal Takács Etel munkásságára, anyanyelvi módszertani és nyelvtanítói tevékenységére.

A szövegalkotás vagy fogalmazástanítás a retorikai gyakorlatból került át a mai iskolába, évszázadokon át a retorikai előgyakorlatok során írtak a kisebb-nagyobb diákokkal meséket, elbeszéléseket, leírásokat, kriákat (chreaiákat), vagyis bölcs mondásokról szóló beszédeket és egyéb írásműveket. A retorika és a szövegalkotás mindig kapcsolatban volt egymással, ennek a kapcsolatnak a nyomai ma is megfigyelhetők, sőt ez a kapcsolat megerősíthető. Erre az összefonódásra utal a dolgozat címe is.

Major Hajnalka a fogalmazástanítást retorikai szempontból vizsgáló kötete joggal számíthat mind a neveléstudomány képviselőinek és a tantervkészítőknek, mind a magyartanároknak az érdeklődésére. Azt bizonyítja, hogy a retorika eszköztárával lehetséges a gimnazisták szövegalkotási képességét mérni, a mérőlap kidolgozásával pedig segítséget ad a fogalmazási készség szisztematikus fejlesztéséhez. Kutatási eredményei azért is meggyőzőek, mert a szerző széles körű, hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében végzi a vizsgálódását, és építi fel a rendszerét. Áttekintést kap az olvasó – a bevezetésben és minden egyes fejezete elején – a retorika klasszikus és modern, 20. századi eredményeiről, mai nemzetközi felvirágzásáról, hatásáról a gyakorlatban, az iskolai oktatásban, továbbá áttekintés olvasható a fogalmazástanítás hazai és nemzetközi történetéről is.

A könyv bevezetésében a fogalmazástanítás és a kompetenciafejlesztés alapkérdései kerülnek előtérbe, de a fogalmazás definíciójáról és a fontosabb modelljeiről is szó esik. (Három fontos írásmódel – Flower és Hayes, Bereiter és Scardamalia, de Beaugrande modelljei – és a retorika kapcsolatának elemzése a melléklet első fejezetében olvasható.) A szerző úgy véli, hogy

a szakemberek egyetértenek az írás jelentőségével az anyanyelvi kompetencia fejlesztésében, ennek ellenére a „fogalmazástanítás meglehetősen elhanyagolt területe az oktatásnak” (10). A fogalmazástanításra sok iskolában nem szánnak időt, de az ehhez szükséges pedagógiai eszköztár sem áll minden tanár rendelkezésére. Major Hajnalka kutatásának legfontosabb célja tehát annak bizonyítása, hogy a retorikai elemzés eszköztára jól alkalmazható a tanulók írásbeli fogalmazásainak a vizsgálatában, illetve készség szintjük feltárásában.

A könyv első fejezete a *Retorika* címet viseli, áttekinti a retorika meghatározásait Platóntól napjainkig. Részösszegzésében megállapítja, hogy „a retorika fogalma tehát jóval szélesebb, mint a »szónoklás művészete«: a kezdetektől a művelt és jól beszélő/gondolkodó (az igazságot meglátó és megfogalmazó) ember nevelését értették alatta” (22). Ez a fejezet nemcsak azért fontos, mert a szerző bemutatja a külföldi és a hazai retorikusok meghatározásait (egyúttal a különféle retorikai irányzatokat), hanem azért is, mert elhatárolja a retorikát a modern határtudományoktól, például a pragmatikától, a konverzációanalízistől és a pszicholingvisztikától.

A retorika általános bemutatása után itt kapott helyet a kutatás előzményeinek, módszerének, a retorikai elemzésnek a bemutatása, valamint a kutatás szempontrendszerének az ismertetése. A hazai kutatási előzmények felsorolása után (Baranyai Erzsébet és Lénárt Edit, Orosz Sándor, Kernya Róza, Molnár Edit Katalin) ismerteti a fontosabb külföldi kutatásokat, külön figyelmet szentel az amerikai Jeff Zwiers *Developing Academic Skills in Grades 6–12*. című, 2004-ben publikált könyvének, hasonlóképpen Howard Gardner munkásságának. A retorikai elemzés bemutatása is széles alapokon történik: áttekinti a különféle elemzési lehetőségeket, a retorikai elemzésről szóló külföldi és hazai szakirodalmat. A retorikai elemzés azért is jelentős, mert komplex: „azáltal tehát, hogy a retorikai elemzés a szerző, a mű és a közönség interakcióját vizsgálja, lehetőséget nyújt nemcsak arra, hogy a tanulók az érvelésmód és a nyelvi kifejezés terén fejlődjenek [...], hanem arra is, hogy ítéleteket alkossanak szövegekről, médiatermékekről, a valóság bármely jelenségéről, s ezeket a gondolatokat megfelelő nyelvi formába öntsék” (42). A továbbiakban a retorikai elemzés a retorika rendszerét követi, ez a későbbiekben a könyv felépítéséből kiderül (a szerző a *Retorikai lexikon* meghatározásait veszi tekintetbe).

A következő fejezet – *Retorikai nevelés és fogalmazástanítás* – a fogalmazástanítás és a retorika kapcsolatának történetét mutatja be az ókortól napjainkig. A retorikai nevelés hozzájárult a szövegalkotáshoz szükséges eszköztár kiépítéséhez, sőt fejlesztette a tudományos gondolkodáshoz szükséges készségeket is. Ezután a szerző a retorikai nevelés nyomait keresi a mai tantervekben. Az utóbbi témakörben arra a következtetésre jut, hogy „a retorikai nevelés klasszikus rendszere az újkorig érintetlenül fennmaradt, a könyvnyomtatás, a racionalizmus, a pszichológia hatására sem tűnt el, éppúgy jelen van az 1869-es Eötvös-féle tanterv beszéd- és értelemgyakorlatoktól induló fejlesztési rendszerében, mint a nagy múltú (és virágzó jelenű) amerikai esszéírásban. A ma érvényes alap- és kerettanterv, bár szűken értelmezi a retorikát, búvópatakként tartalmazza az anyanyelvi nevelés részeként a retorikai hagyományt” (78). Ezen állítását a mellékletek második, tantervelemzési fejezete bizonyítja, mégpedig a NAT 2012. és a 2013. évi kerettanterv retorikai szempontú elemzésével.

Az elméleti jellegű fejtegetések után a szerző a harmadik fejezetben tér át a kutatás körülményeinek a bemutatására. Major Hajnalka egy vidéki gimnázium magyar nyelv és irodalom, valamint történelem szakos tanára. Egy 9. évfolyamos és egy 12. évfolyamos osztály tanulói vettek részt a vizsgálatban, valamennyien a szerző tanítványai voltak. A két osztály dolgozatain kívül Major egy 1996-ban megjelent érettségdolgozat-gyűjteményt is elemzett, összehasonlítás végett (Pásztor Bertalan: *Húsz érettségi dolgozat, húsz szaktanári bírálat, húsz tárgyilagos értékelés*). A 9. évfolyamos diákok négy olyan fogalmazást írtak 2014-ben, amely bekerült az elemzett korpuszba. A 12. évfolyamosok hét feladatot oldottak meg (hatot az érettségi előtt, a hetedik az érettségi feladata volt). A vizsgált anyag hatalmas terjedelme (292 dolgozat) megfelelő alapot szolgáltat a következtetésekhez. A mérőlap, amellyel az írásbeli munkák értékelése történt, nyolc szempontot tartalmazott. Ezek a retorikai elemzés rendszerét követték: retorikai szituáció; beszéd fajta; értelmi és érzelmi meggyőzés; érvforrások, érvelés; gondolatmenet: indukció és dedukció; elrendezés; stílus; megjelenítés. A szerző egyeztetette a mérőlapot az érettségi vizsga követelményeivel, a NAT 2012-vel és a kerettantervvel. A fejezet végén nyolc hipotézist fogalmaz meg (90–91), amelyekre az egyes fejezetekben megadja a mérések alapján az igazoló választ (a mérések feladatai a 3. számú mellékletben olvashatók).

A *Retorikai szituáció* című fejezet azzal a megállapítással indít, hogy gyakran szakadék tátong a sablonos iskolai feladatok és az érettségi vizsga követelményei között. A hagyományos iskolai dolgozatoknak és feleleteknek sokszor egyetlen céljuk az, hogy a diák az előző órákon megismert tudásanyagot reprodukálja. Az érettségiben ezzel szemben az ismeretanyag visszaadásán túl a tanulóknak egy problémát kell megoldaniuk, elemzések során több különböző szempontot kell figyelembe venniük, érvelniük kell, véleményt kell formálniuk. A problémamegoldás a közös elem az érettségi feladatban és a retorikai szituációban. Major szerint az érettségire való felkészülés, felkészítés során kívánatos, hogy a fogalmazásfeladatokat és a szóbeli feleleteket retorikai szituációként kezeljük. Ezekben „a személyek, események, tárgyak, viszonyok és kifejezésre váró szükséglet alkot kontextust, ebben a kontextusban hangzik el a beszéd. A beszéd akkor sikeres, ha a hallgatóságból egyetértést, pozitív döntést, és ami a legfontosabb, a szükségletet megszüntető vagy módosító cselekvést vált ki” (95, az idézet a retorikai szituáció mibenlétét megfogalmazó Lloyd Bitzertől származik, tanulmánya a *Philosophy and Rhetoric* 1968-ban alapított folyóirat első számában olvasható). A retorikai szituációt tehát három tényező határozza meg: a szükséglet, a hallgatóság és a kényszer. Az idézet a szóbeli megnyilatkozásokra vonatkozik, de az írásbeli fogalmazásokra éppúgy igaz. Ennek alapján fontos, hogy az írásnak legyen szükséglete, azaz problémafelvetése; hallgatósága, azaz címzettje; a körülmények által meghatározott korlátai. Minél árnyaltabban fogalmazza meg a tanár a feladatot, a tanulók annál nagyobb valószínűséggel képesek behelyezkedni egy helyzetbe, annál jobban alkalmazkodnak a retorikai szituációhoz. Major ebben a fejezetben grafikonok és táblázatok segítségével azt is bemutatja, hogyan jelenik meg a retorikai szituáció a különböző elemzett dolgozatokban. (A 4. számú melléklet a retorikai szituációhoz kapcsolódó szövegalkotási feladatokat tartalmazza.)

A klasszikus retorikában a szónoknak öt feladata van: a feltalálás; az elrendezés; a stílus, azaz a nyelvi kidolgozás; a memorizálás és a beszéd előadása. Ezek a kategóriák az ókorban elsősorban a beszédekre vonatkoztak, de ha tágabb értelemben használjuk őket, az írásbeli fogalmazások

elemzése is elvégezhető ebben a keretben. Az 5–9. fejezetek a szónok egy-egy feladata alá rendelik a retorikai elemzés szempontjait. Bemutatják, hogy ezek a szempontok miként segíthetik a tanulók fogalmazásainak az elemzését, a különböző készség szintek feltárását. Ezen kívül minden fejezetben találunk olyan számadatokat, amelyek az elemzett dolgozatok milyenségére vonatkoznak az adott szempontból.

A *Feltalálás* (inventio) című fejezetben a szerző a feltalálás fázisait és a szövegalkotási stratégiákat vizsgálta a tanulók dolgozataiban, külön kitért a különböző műfajokhoz kapcsolódó gondolkodási műveletekre. Kiderül, hogy a tanulók számára a legnagyobb problémát a fő kérdés megtalálása jelenti. Érdemes volna ezt külön gyakoroltatni, bár időigényes tevékenység. Az inventio foglalkozik az érvekkel és az érforrásokkal, ez a retorika elméletének és gyakorlatának legfontosabb területe az ókor óta. Az érforrás a retorikában olyan helyet jelent, ahonnan érvet meríthet a szónok; az *érv* szó görög terminusa *toposz*, az érvekkel foglalkozó terület a *topika* (ez jelenleg nagyon fontos kutatási terület, elsősorban a németeknél, a szerző hivatkozik is rájuk). A fejezet ismerteti az érforrások klasszikus és modern felosztását, majd a dolgozatokban fellelhető érvelési lehetőségeket és érvelési hibákat. Külön részfejezet foglalkozik az érvek Toulmin-módszerrel történő vizsgálatával. Nagyon fontos lenne az érforrások tanítása. „Az értelmi érvelés és a tudományos diskurzusba beilleszkedés szabályainak megismerését, az ítéletalkotást segítik az érforrások: a külső érvek megítélése a kritikai gondolkodást, a definiálás és az összehasonlítás gondolkodási művelete az érvelés objektivitását, a viszonyok ismerete a logikai műveletek alkalmazását és helyes nyelvi megformálását, a körülmények mint érforrások ismerete pedig erkölcsi kérdések differenciáltabb megítélését, a világismeretet segíti elő retorikai problémamegoldási stratégiaként” (163). Azt hangsúlyoznunk kell, hogy a retorikai érvelés ún. toposz-logika; nem formális logika, hanem gyakorlati érvelés. (Ehhez a fejezethez csatlakozik az 5. számú melléklet: egy teljes érvelő dolgozat elemzése.)

Az *Elrendezés* (dispositio) című 6. fejezetből kiderül, hogy az egyes szövegrészek megfelelő sorrendje a retorikai szituációt szolgálja-e. A sorrend azért fontos, mert hatással van a befogadóra, tehát a szerkezet is érvel (ezt hangsúlyozza a belgiumi Chaïm Perelman az 1958-ban megjelent korszakalkotó *La nouvelle rhétorique* című művében, valamint későbbi munkáiban is). A szerző vizsgálja az érvelés deduktív vagy induktív voltát, és elemzését összekapcsolja a Baranyai–Lénárt-féle gondolkodás-lélektani vizsgálattal. (A 6. számú melléklet egy érvelő dolgozat gondolatmenetének az elemzése.)

A *Stílus* (elocutio) című 7. fejezet a fogalmazások stílusát vizsgálja a négy stílusérvény vagy stíluskövetelmény – az illőség, a világosság, a nyelvhelyesség, az ékesség – alapján. A gondolatok világossága; a mondat szerkesztés és a szókapcsolatok igényessége; a pontos fogalomhasználat; valamint az alakzatok, szóképek alkalmazása volt a vizsgálat tárgya. A szerző sok tanulságos példát közöl ebben a fejezetben is. „A diákoknak fontos, hogy tudásukat nyelvi formába tudják önteni, de a nyelv emellett a kreativitás forrása is, hiszen a stílusérvényeknek megfelelő választás a meggyőzés kulcsa lehet” (208). (A 7. számú melléklet a dolgozatok stílushibáival és stíluseszközeivel foglalkozik.)

Az *Előadásmóddal* foglalkozó 8. fejezet azzal a problémafelvetéssel indít, hogy a pronuntiatio eredetileg az előszóra vonatkozott, később az írott munka megjelenítésére, bár ez jelenleg elhanyagolt, de fontos területe a meggyőzésnek. Hogyan is mérhető az írásbeli fogalmazásokban? Ide tartozik az íráskép (a betűforma, a tördelés, az idézés, a helyesírás) stílusjegyeinek a vizsgálata. Ebben a fejezetben a fogalmazások elemzésén kívül a szerző kitér a szóbeli érettségi követelményrendszerére is, tudniillik az előadásmód értékelése is történhet retorikai kritériumok alapján. A 8. számú melléklet „a szóbeli vizsga értékeléséhez használt szempontok és a vizsgált érettségi tárgyak listája” (324). A 10. számú melléklet pedig egy, a fogalmazások szaktanári értékeléséhez használható segédletet mutat be.

Az *Emlékezőtehetséget* (memoria) a szerző szintén elvonatkoztatja a szónoki beszédétől, az emlékezetet inkább a metakogníció értelmében használja (9. fejezet). A dolgozatok elemzése során arra a következtetésre jut, hogy „az írásbeli érvelési feladatok és a retorikai nevelés képes azoknak a metakognitív stratégiáknak a kiépítésére, amelyek a szövegalkotás színvonalát emelhetik” (243).

A 10. fejezet tartalmazza a következtetéseket, az összegzést, valamint a szerző további céljait a témával kapcsolatban. Legfontosabb megállapítása az, hogy a szerző által a retorikai nevelés elvei alapján kidolgozott mérőlap jól alkalmazható a fogalmazások elemzésében, illetve az a visszajelzés, amelyet a szerző a mérőlapok alapján a tanulóknak adott, nagymértékben szolgálta fogalmazási készségük fejlődését.

Major Hajnalka kötetéből kiderül, hogy a retorikai nevelés egy olyan kerete lehet a fogalmazástanításnak, amely segíti a tanárt az írásbeli munkák szakszerű javításában, ezen túl olyan órai tevékenységek kidolgozásában is irányt mutat, amelyek hozzájárulnak a tanulók készségeinek maximális kibontakoztatásához. „A mai középiskolások a másodlagos szóbeliség világában szocializálódtak. A tudományos írásbeliség és a tudományos gondolkodás alapjainak elsajátítása és bizonyítása azonban olyan szövegalkotási kompetenciát követel tőlük, amelynek fontos része a »retorikai szerszámoszláda« magabiztos használata. E rendszer (hasonlóan a beszédfejlesztéshez) segíti a gondolkodás fejlődését és a sikeres felnőtt élethez szükséges metakognitív stratégiák kialakulását. Mivel az anyanyelvi nevelés alapját ez a rendszer adja, fontos lenne, hogy a szövegértés és a szövegalkotás fejlesztése 12 éven át egységes fejlesztési és értékelési rendszer segítségével történjen” (244).

Kik forgathatják haszonnal Major Hajnalka munkáját? Természetesen a tantervkészítők, az anyanyelvi programok fejlesztői, a tankönyvírók. Sokat meríthetnek belőle az anyanyelv-pedagógia vagy a szakmódszertan előadói. Áttekintést kaphatnak belőle mindazok, akik meg akarják ismerni a retorika mibenlétét, a történetét, a mai irányzatait, hasonlóképpen a fogalmazástanítás történetét és a modelljeit. Mindenekelőtt hasznos a magyartanároknak, ötleteket, gyakorlati tanácsokat és elméleti alapot olvashatnak ki belőle, a törzsszövegből és a hasznos mellékletekből.

Irodalom

Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram. Pozsony.

Baranyai Erzsébet – Lénárt Edit 1959. *Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bitzer, Lloyd F. 1968. The Rhetorical Situation. *Philosophy and Rhetoric* 1: 1–14.

Pásztor Bertalan 1996. *Húsz érettségi dolgozat, húsz szaktanári bírálat, húsz tárgyilagos értékelés*. Dinasztia Kiadó. Budapest.

Perelman, Chaïm 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'Argumentation*. Presses Universitaires de France. Paris.

Zwiers, Jeff 2004. *Developing Academic Skills in Grades 6–12. A Handbook of Multiple Intelligence Activities*. International Reading Association.

Csépány, Nikoletta: How to teach essay writing in a rhetorical framework

Az írás szerzőjéről

Csépány Nikoletta

tanító, magyar és magyar mint idegen nyelv szakos tanár
Britannica International School, Budapest

doktorjelölt
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott nyelvészeti program, Budapest

csepanynikoletta[kukac]gmail.com